

Румяна Л. Станчева, проф. дфн.
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ФАТАЛНАТА ЖЕНА И САМОДИВАТА

Резюме. Как европейските писатели през XIX и в началото на XX век гледат на фаталната жена? Статията разглежда модерните превъплъщения на библейската представа за съблазнителката в европейските литератури, главно през примери от българската и френската литература, както и с кратка илюстрация по темата, взета от румънската литература. Конкретно са анализирани произведения от Елин Пелин, както и от френските писатели Жак Казот и Проспер Мериме, като се споменава и румънският писател Йон Лука Караджале. Всеки от тях се оказва с принос за трайността на древния мит в европейските литератури. Сравнителният анализ се задържа върху „самодивата“ (съответстваща в други европейски традиции на горска нимфа или фея), като специфично превъплъщение на *femme fatale*.

Ключови думи: Елин Пелин, Жак Казот, Проспер Мериме, Йон Лука Караджале, митът за *femme fatale*, фолклорни представи за „самодивата“

Сюжети с фаталната жена са познати още от древността, но в случая ще проследим как те се използват в модерното време и придобиват интензивност на присъствие именно през декадентските настроения в края на XIX век. „Краят на века“, по отношение на европейските литературни и артистични нагласи от 80-те и 90-те години на XIX век, се проточва и през първата половина на XX век, с прояви като модернизъм, символизъм, декадентство, сецесион (последното течение – с названията си на различни езици като *Art nouveau*, *Jugendstil*, *Modern Style*). Характерни са едновременно усещане за упадък, но и за нови художествени тенденции, вгълбени в артистичния ефект. Тези първоначално песимистични, а по-късно обновителни нагласи се преплитат времево с друго название – *Belle époque*, което обхваща края на XIX век до началото на Първата световна война и отразява и други аспекти на епохата – бурния технически прогрес и повишения оптимизъм на обществата.

Темата за загадъчните антагонизми между половете, позната повече като западноевропейско явление в литературата и изкуствата, не е пропусната и от по-късно влезлите в модерното русло литератури като българската и румънската. Библейската Саломе, с опияняващия си танц и подтиквана от майка си, успява да поиска от цар Ирод да ѝ бъде

поднесена на тепсия главата на Йоан Кръстител¹. В литературните си превъплъщения и в художествените изображения от декадентската епоха Саломе „се превръща в мит за вечния двубой между жената и мъжа, между плътта и разума, нерационалното и интелекта, красотата и мисълта“². Стереотипната антитеза изглежда ярка и непреодолима: предизвикателното природно у жената срещу разума и подредеността у мъжа.

Художествените превъплъщения на жената през XIX век са разнообразни, но като че ли преди всичко Саломе концентрира във външния си вид, в подбудите и поведението си възможността за заплашително символно присъствие: „образът на Саломе се гради главно около асоциации, около двойствеността и двусмислието на халюцинациите; тя е девственица, но и куртизанка главорез, обожавана богиня и презряна проститутка, хистерично момиче и алегория на абсолютната Жена“³. Ако бъдем по-конкретни към древните представи, още в книгите на Вехтия завет и в историята за Сътворението, отношението към жената като изкусителка на мъжа и оприличаването ѝ на дявол, вменияването на виновност в същността ѝ са смятани за нещо очевидно и банално.⁴

Ще потърсим приключението с фатален женски знак у писатели, по-малко познати извън собствената си литература, като българската и като (само с препратка тук) румънската. В началото все пак нека видим как са се случили нещата в постъпателно, без хиатус и скокове, развилите се западноевропейски литератури. Поглеждаме към възгледа на известния литературен историк Марио Праз в книгата му „Плътта, смъртта и дяволът в литературата на XIX в. Черният романтизъм“. Върху материал от западноевропейските литератури той обобщава, че през втората половина на XIX век ролите на мъжете и жените се преобръщат и за разлика от преди, жената става опасна за мъжа: „Функцията на пламък, който привлича и обгаря, се изпълнявала от

¹ Да отбележим, че едно от най-известните превъплъщения на сюжета за Саломе, едноименната драма на Оскар Уайлд от 1891 г., е преведена и издадена на български още през 1906 г. (Варна: П. Н. Икономов). Много вероятно поради успеха на операта от Рихард Щраус от 1905 г., създадена по пиесата на Уайлд.

² ДОТЕН-ОРСИНИ, М. Саломе. – В: БРЮНЕЛ, П. (ред.). *Речник на литературните митове*. София: Рива, 2007, с. 850.

³ ДОТЕН-ОРСИНИ, М. Пак там, с. 850.

⁴ Милена Кирова в „Библейската жена“ все пак прави уговорката, че подобно тълкуване не присъства в логиката на еврейския текст, с който авторката работи конкретно. „Страхът не се поражда от демоничните качества на женската „същност“, а от способността на някои жени (блудници, прелюбодейки) да събудят без-нравствени, без-душевни страсти в природата на мъжа.“ Вж.: КИРОВА, М. *Библейската жена*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005, с. 228–229.

фаталния мъж (байроновският тип герой) през първата половина на века, а от фаталната жена – през втората [...] Интересно е да се проследи параболата, описвана от половете през целия XIX век: все по-честата поява на типа на андрогина към края на века е ясен знак за сложно смесване на функции и на идеали. Мъжът, който най-напред тежнее към садизъм, се обръща към мазохизъм в края на века⁵. Към фройдисткото обяснение на Марио Праз съм склонна да допълня и факта на засилващото се присъствие на жените в обществото през тази епоха, което вероятно е изглеждало необичайно и затова – заплашително.⁶ Дапомним обаче важното в случая, че митът за фаталната жена търпи колебания, че в определени епохи се засилва, в други – отслабва.

Жената плаши с необяснимата си привлекателност (не само и не непременно красота), мислена е като фатална сила и често в литературните сюжети бива оприличавана на дявола. Литературният мит поддържа подобно оприличаване в различни модификации⁷. Сатаната, олицетворение на злото в много религии, шества из художествените произведения под различни имена и перифрази, дявол, демон, Мефистофел, Велзевул, Лукавия, Нечестивия... и с различна мотивация.

Един литературен образец – Жак Казот

Тъй като ни интересуват женските превъплъщения на злия дух в модерното време, не можем да не споменем като европейски литературен образец романа „Влюбеният дявол“ (1772) от Жак Казот (Jacques Cazotte, 1719–1792), в който дяволът, преобразил се в красавицата Биондета, изкушава главния герой.⁸ (Разказаната от Казот история може да се чете, разбира се, и като алегория на отпора срещу суеверията и мистицизма.) Любопитството на главния герой Алваро, желанието му да владее тъмните сили го въвлеча в среща с преображенията на дявола, първо в камилска глава, после в пудел и паж, но накрая Велзевул прие-

⁵ ПРАЗ, М. *La chaire, la mort et le diable dans la littérature de XIXe siècle. Le romantisme noir*. Paris: Gallimard, 1977, p. 180.

⁶ Вж. исторически аспекти по въпроса в: БУКУР, М. *Пол и модернизъм. Историческо преосмисляне на канона*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020.

⁷ Според вече цитираното проучване на Милена Кирова: „В сексуалността винаги дебнат стихии на хаоса, онова „животинско“ начало [...]. Патосът и метафориката на тези внушения стават един от източниците на „дяволската“ линия в християнското мислене. Дяволът ще поеме ролята на чуждите идоли, които причакват човека, на безнравствените „ловджии“, които преследват душата“. Вж.: КИРОВА, М. Цит. съч., с. 228–229.

⁸ За други литературни примери от Данте, Жерар дьо Нервал до Гьоте, Томас Ман и др., виж кратки характеристики във: ВИЛНЬОВ, Р. Сатана. – В: БРЮНЕЛ, П. (ред.). *Речник на литературните митове*. с. 855.

ма вида да очарователната Биондета и настойчиво съблазнява младежа. Доброто възпитание на Алваро го кара да желае да скрепи любовта си с брак. А дяволът се опитва да го отклони от подобна праволинейност. И затова пътят към благословията от майката на героя и следователно към благочестиво поведение и порядъчност е пресичан от препятствия. Демонът, в образа на пленителната Биондета, постоянно търси възможност не само да очарова Алваро, но и да го съблазни плътски.

– Сложете ръката си на сърцето ми, – каза тя. Постави я върху гърдите си и макар че сбърка, като я допря до място, отдето биенето не се усещаше особено ясно, успях да доловя, че вълнението е необикновено. Тя с все сила ме целуваше и след всяка светкавица двойно увеличаваше набезите си. Най-после отека гръм, по-страшен от чутиите дотогава. Биондета се прикри така, че в случай на нещастие мълният да не я поразии, преди да е повалила мене.

Тази проява на боязън ми се стори странна и започнаха да ме плашат не толкова последствията от бурята, колкото намеренията на жената да надвие съпротивата ми. Макар че възмущението ми бе неизразимо, изправих се и казах:

– Биондета, вие просто не знаете какво правите. Успокойте страха си, този грохот не заплашва нито вас, нито мене.⁹

Поучителната история завършва със събуждане от сън и приемане на майчините съвети за подходящ брак. Но споменът, че женското очарование е дяволско, присъства като водеща линия на целия сюжет. Езотеричен, шеговит и приключенски, романът на Казот се е превърнал в една от емблемите на сдвоената представа за жената дявол, примамлива и заплашителна за мъжа.

Къде се развива действието на този френски роман? Събитията в него започват в Италия, а перипетиите на героя са по дългия път, през Франция към родния му дом в Испания. Сякаш за вълшебния сюжет с присъствие на съблазнителка е потребно място, чуждо, отдалечено и непознато. Необходимост да търси зловредното в „чуждото“ е чувствал още древният човек, когато изразява сходен възглед в Библията. Според тълкуването в проучването на Милена Кирова върху „Библейската жена“: „проституция е имало винаги в библейското общество, но текстът предпочита да разбира присъствието им като чужда/чуждоплеменна практика“¹⁰.

По същия въпрос, отнесен към европейските литератури през XIX век, категорично се произнася в проучването си Марио Праз: „Мериме е този, който локализира в Испания типа на фаталната жена... Екзотичният и еротичният идеал вървят заедно и това дори представлява

⁹ КАЗОТ, Ж. *Влюбеният дявол*. Превод Георги Цанков. София: Народна култура, 1986. Също и на <https://chitanka.info/text/24931-vljubenijat-djaval/0>.

¹⁰ КИРОВА, М. Цит. съч., с. 215.

едно доказателство в повече на една доста очевидна истина: обикновено екзотизмът е фантастичната проекция на сексуално желание¹¹. Да, оформената от древни времена идея за фаталната жена, за способността ѝ да навреди на мъжа, да бъде за него зъл дух или дявол, се подновява постоянно – през Средновековието, през века на Просвещението, през романтичния XIX век. Доста стандартно тези представи, вероятно поради уважение и сдържаност към своето, се проектират върху чужденката, биват пренасяни в чужди земи или усамотени места.

Проспер Мериме. Летящи идеи и рецепционни хипотези

Преди да покажем с примери как митът за фаталната жена присъства в българската литература чрез творбите на Елин Пелин и да се насочим към подобен образ у румънския писател Йон Лука Караджале, ще видим как книгите пътуват от една литература в друга. Емблематичен за темата тук е Проспер Мериме, прочул се с новелата си „Кармен“ (1845) и с едноименната героиня – символ на жена изкусителка, но и олицетворение на свободния дух на човека.

Операта на Жорж Бизе по мотиви от новелата на Мериме се появява през 1875 г. и затвърждава интереса към подобен сюжет. Интересно е, че още през 1878 г. е регистриран първи превод от творчеството на Проспер Мериме на румънски език. А новелата му „Кармен“ е публикувана за първи път на румънски език през 1889 г. Общо в румънския периодичен печат до края на Първата световна война са публикувани 23 превода от творчеството на френския писател.¹²

На български език каталозите на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ показват 1912 г. за най-ранно издание в книга на „Кармен“ от Проспер Мериме, в превод на отличния познавач на френската литература Иван Данчов от издателство Ст. Атанасов. А либретото на едноименната опера е издадено в книга през 1915 г. В оригинал (или през периодичния печат) новелата на Мериме най-вероятно е била позната доста по-рано.

Идеята, че привлекателността на жената за мъжа е необяснима с логика, а само през свръхестественото, присъства в новелата на Мериме, включително и чрез прякото оприличаване на Кармен с дявол или демон. И тази привлекателност е показана като зловредна, пагубна, трагична. Така във втора глава археологът разказвач описва срещата си с циганката Кармен, която му предлага да гледа в бъдещето му (подчертаването в цитата е наше):

¹¹ PRAZ, M. Op. cit., p. 172.

¹² *Bibliografia relațiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice. 1859–1918*. Vol. II. Lucrare coordonată de I. Lupu și C. Ștefănescu. București, 1982, pp. 288–289.

По това време, вече петнайсет години оттогава, аз бях такъв неверник, че не се стъписах ужасен, като разбрах, че се намирам до една *вещица*. „Прекрасно – рекох си, – миналата седмица вечерях с един разбойник, нека сега похапнем сладолед с тази *служителка на дявола*. Когато човек пътува, трябва да види всичко.“¹³

Още по-наситено се появява сравнението на героинята с дявол в същинската история, в трета част, в която дон Хосе разказва живота си и перипетиите, които са го довели до смъртната присъда. В цитираните текстове по-долу отново са почертани за случая уподобяванията на жената със заплашителни същества.

Сега си казах: „Това време, през което служи безупречно, пропадна. Ето те в черния списък; за да спечелиш доверието на началството, трябва да се трепеш десет пъти повече, отколкото преди! И за какво си навлякох това наказание? Заради някаква циганка-мошеничка, която се подигра с мене и в този момент може би краде някъде из града“. И все пак не можех да не мисля за нея. Ще повярвате ли, господине, нейните прокъсани чорапи, които ми се мяркаха, докато бягаше, все стояха пред очите ми. Гледах улицата през решетките на тъмницата и сред всички жени, които минаваха, не виждах нито една, която да струваше колкото това **дяволско момиче**. И въпреки волята си миришех цветчето акация, с което ме замери; даже изсъхнало, то бе запазило аромата си. Ако има **вещици** на този свят, то тя беше такава.¹⁴

Кармен е показана като привлекателна именно защото изглежда непокорна, различна, свободна, както я характеризират собствениците ѝ думи:

Знаеш ли, синко, мисля, че те обичам малко. Но не за дълго. Куче и вълк не се спогаждат много. Ако приемеш египетския закон, бих станала може би твоя роми. Но това са глупости: просто е невъзможно. Не, момчето ми, повярвай, ти се отърваваш лесно. Ти срещна **дявола**, да, **дявола**, той невинаги е черен и не ти преви шията. Аз съм облечена във вълна, но не съм овца.¹⁵

В духа на модерното време от средата на XIX век Мериме се възхищава от волния дух, който проявява неговата героиня, дори цената за свободата да е смъртта. Свободна любов или смърт е като че ли девизът на Кармен, в романтична антитеза. Макар и често оприличавана на дявол, на демон, Кармен е искрена и истинска, тя вижда смисъл от живота само ако самата тя е влюбена. Малко преди да бъде убита от

¹³ МЕРИМЕ, Пр. Кармен. Прев. от фр. Огнян Бранков. София: Народна култура, 1976, Ч. II: <https://chitanka.info/text/29739-karmen/0>.

¹⁴ Пак там, Ч. III.

¹⁵ Пак там.

Хосе, когото приема вече за свой съпруг, тя разсъждава открито и провокативно, не желае да се промени, да заживее по законите на съвременния свят, да избяга с него в Америка:

– Хосе – отговори тя, – ти искаш от мен невъзможното. Не те обичам повече; ти още ме обичаш и затова искаш да ме убиеш. Мога пак да те излъжа; но не искам да си правя труда. Всичко е свършено между нас. Като мой ром, ти имаш право да убиеш своята роми; но Кармен ще бъде винаги свободна.¹⁶

Интересно е, че именно една циганка става символ както на пъклена, фатална заплаха, така и на неограничено свободолюбие. Тревогата на европейца от XIX в. с все по-подредената му цивилизация, с правилата и закони, но и в своя ход, ограничаваща волния порив, търси отдушник в номадската традиция на циганите. Циганският етнос е привлекателен с екзотиката на начина си на живот и различните нрави, неподвластни на нормите в модерните държави. Цяла палитра от вариации на тази тема могат да се намерят в литературите и в музикални произведения.¹⁷

Следва още един пример. Мериме е написал, много преди „Кармен“, и една комедия със заглавие „Жената е дявол“ през 1825 г.¹⁸, в която е подиграно фалшивото целомъдрие на духовниците по времето на инквизицията (Merimée 1825). В комедията на френския писател обявената за вещица млада жена се оказва страстно желана от всеки от инквизиторите, назначени да бдят за чистотата на нравите и да я осъдят. Всяко време и място има своите виждания за фаталната жена, но че е заплаха и че е чужденка (или принадлежи на особена среда) се оказва доста стандартно. Да проследим темата сега при Елин Пелин.

Елин Пелин и самодивите

Известно е привличането, което изпитват писателите от Югоизточна Европа в модерната епоха към западните литературни идеи. Можем да предположим, че мнозина писатели от Балканите са имали достатъчно подтици, едните – фолклорни и литературни, други – провокирани от художествени изображения, а вероятно и лични, да разка-

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Въпросът е огледан отблизо от Клео Протохристова в „За етнонима „цигани“, литературните му тематизации и капаните на политическата коректност“, където тя разгръща редица аспекти от развитието на интереса към темата и анализира множество литературни, музикални и филмови заглавия. Обърнато е внимание както на негативните конотации на етнонима, така и на романтично-идеализиращия и митогенериращ аспект. Вж.: ПРОТОХРИСТОВА, Кл. *Теми с вариации. Литературнотематични етюди*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016, с. 233–244.

¹⁸ PRAZ, M. Op. cit., p. 171.

жат някоя история за фатално женско присъствие. Обменът на литературни митове бележи силно времето от края на XVIII век и по-отчетливо през XIX век до днес, а писателите от периферно разположени, преди това летаргично застинали литератури заради отсъствието на културни институции в погубените си държави, влизат активно в търсенето на съзвучие с общеевропейски теми. С възстановяването или създаването на тези модерни държави културните институции допринасят за повече или по-малко отчетливо синхронизиране в идеи и форми.

С удоволствие насочвам вниманието си към българската литература през присмехулника Елин Пелин, майстор на горчиво-иронични сюжети. Загадъчната сила на женското присъствие върху мъжа при него често е оприличено на самодивска магия. В разказа му „Самодива“ (от сборника с разкази „Щъркови гнезда“, 1938) една осемнайсетгодишна пастирка омайва разказвача с палава еротичност, а след това, огорчена да види как той се разхожда с гостенката си – градско момиче, организира истинско покушение срещу живота му чрез подпалване на колибата, където той често ношува. Атмосферата в разказа е изградена като реалистичен спомен, но бързо бива наситена от приказни, митологични възприятия. Представата за фаталната жена и нейното свободолюбие (в контраст с тревогите на градския човек, който се чувства неловко сред природата) се събира в традиционния български образ на самодивата.

Описанието на пастирката Калина и поведението ѝ съответстват в голяма степен на начините, по които в народните вярвания се проявява самодивата. В разказа на Елин Пелин пряко не е търсено „фантастичното“ и тя не е в буквалния смисъл самодива, но „странното“, трудно обяснимото присъства (по класификацията на Цветан Тодоров). Създаден е паралелизъм с вълшебните образи на самодивите, магичните им способности и злокобното им характеризирание като вещици.¹⁹ Пастирката Калина, наричана Пшеничката, разказвачът представя неколkokратно с описание на очите ѝ: „Очите ѝ бяха големи, сини като синец и светли“²⁰; „Тя ме гледаше упорито със своите чудни сини очи“²¹. От проучвания върху народните вярвания²² можем да реставрираме демоничното същество от народното въображение чрез външния му вид и поведение. Съществува отчетлива представа за отмъстителността на самодивата. Присъствието ѝ е свързано с извори и чешми;

¹⁹ ЕЛИН ПЕЛИН. *Събрани съчинения в 5 тома*. Том 2. София: Български писател, 1949, с. 59.

²⁰ Пак там, с. 55.

²¹ Пак там, с. 56.

²² ГЕОРГИЕВА, Ив. *Българска народна митология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1993, с. 51, 145, 150, 152, 154–155, 156: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/I_Georgieva_BG_mitologija.pdf.

облича се в треви и цветя; тя е красива жена с руси коси; наричана е и дявол; въоръжена е с лък и стрели; самодивите „имат за атрибут житен клас“. Ето как дори прякорът „Пшеничката“ (избран от писателя осъзнато или по усет) се оказва най-подходящият!

Пастирката Калина виждаме различна от останалите в селото. Тя самата казва:

Виж, каква съм руса! Прекръстили ме Пшеничката, защото съм приличала на узрял клас, и очите ми били на котка. По нас не обичат русите хора. [...] На никого в село не приличам. Всички черни като цигани, аз руса, като някоя самодива.²³

В последвалия диалог се прокрадва заплаха към разказвача:

- Ти обичаш ли русите хора?
- Разбира се.
- Колко си глупав!²⁴

И коментарът на разказвача, в който е изречено предусещането му за жената дявол: „Усетих, че пропадам, че съм завладян всецяло от това мъничко създание, прилично и на сърна, и на лисица, и на клас, и на цвете, и на врабче, и на дяволче“²⁵. Природното и животинското съпровождат всяка поява на този женски персонаж. Когато е раздразнена или ревнува, тя е „зла като усойница“²⁶, гледа люто. Прилича на митично същество:

Веднъж срещнах пак Калина в гората. На главата си беше турнала венеч от букова шума, цветя и буренак. Очите ѝ бяха необикновено сини. Тя въртеше в ръката си дълга пръчка, подскачаше по пътеката и пееше скокливо. Като ме видя, смути се.²⁷

В разказа е вплетена и ревността. Разказвачът знае, че ратаят, Лукан, много харесва Пшеничката, сам му го е казал. И градският младеж провокира Калина, проверява чувствата ѝ, като все търси повод да говори за Лукан.

Пак неволно ѝ споменах Лукан.

Моята шега беше неуместна. Калина се разсърди, блесна като светкавица, застана пред мене права, зла като усойница, и ме погледна люто. Стана ми тежко, и аз се разкаях, по-скоро – уплаших се. Но тласкан от някакво ревниво, острожъбо чувство, на което не можех да противос-

²³ ЕЛИН ПЕЛИН. Цит съч., с. 57.

²⁴ Пак там, с. 57.

²⁵ Пак там, с. 57–58.

²⁶ Пак там, с. 60.

²⁷ Пак там, с. 60.

тоя, аз продължих.

– Лукан е добро момче. Знам, че ти го обичаш.

Тя ми каза със злост:

– Откъде-накъде ми въвираш в очите тоя Лукан?

И отсече:

– Обичам го, разбира се.

Тия думи ме клъцнаха отровно в сърцето. То се сви от болка.

Тя пристъпи към мен, стисна зъби, удари юмручетата си и каза:

– Пукни от мъка, де!

И се заля в смях, висок и проклет, който се чу далеч в гората. Насмалко щях да заплача. Веднага тя омекна, погледна ме състрадателно, пусна пръчката, разтвори мъничките си ръце, хвърли се диво и безмълвно на шията ми, впи устните си в моите и остана дълго така.²⁸

Безспорно Елин Пелин дава цялата еротична инициатива на младото момиче, като не пропуска да напомни, че то носи у себе си нещо диво, че има зъби и юмруци, както и проклет смях. Освен тази примамлива заплашителност, Калина по своему е и външна на обичайния, подреден свят в селото, тя е чужденката или дошла от друго време и друго място. В целия разказ присъства както отнасянето на характеристиките на момичето към диво същество, така и оприличаването му на древно, неподвластно на съвременните закони създание: „Силуеът ѝ се очертаваше върху огнения хоризонт като бронзова статуя на някоя света пастирка от библейските времена“²⁹.

Любовните срещи са в колибата или в „едно вълчо обиталище“ между кукурузите. И всъщност любовта със самодива и в този случай не е безопасна, както знаем от приказките:

При всяка наша раздяла ние умирахме от копнеж за нови срещи. Калина, Пшеничката, нежния клас, се преобрази в разкошно живо, хищно цвете, което цял ден пееше, викаше и искаше да прегръща. Аз посърнах, пребледнях, и в моите очи всички виждаха гузност.³⁰

Финалът, след опожаряването на колибата, поръчано от Калина (именно на Лукан, когото прелъстява, за да убие неверния ѝ приятел), отново напомня природната стихия, скрита у тази героиня: „Горе на канарата, край пътя, стоеше Калина с втренчени към дима очи. Като ме видя, тя трепна, изгледа ме странно и избяга с резкия писък на птица“.³¹

Фаталната жена-изкусителка се появява и в Елин-Пелиновата повест „Нечиста сила“, но в по-скоро реалистичен маниер и във връзка с

²⁸ Пак там, с. 61.

²⁹ Пак там, с. 62.

³⁰ Пак там, с. 64.

³¹ Пак там, с. 69.

властта на парите. Магнитът на женската гръд отмъщава за измамената, насилена някога момичешка невинност. Привлекателната ханджийка Цековица не само побърква мъжете около себе си със сексапил – тя има да си връща изобщо на мъжете. Тя е извън приказното не само по външен вид: „Под черните ѝ дълги ресници гледаха спокойно две сини като мъниста очи. Тия очи имаха един особен блясък, като че там гаснеха и пламваха тихи, сини, студени искри. И това беше странно и хубаво. Косата, веждите, ресниците, черни, тъмnochерни, а очите сини, съвършено сини“³². Цековица не се стреми към любовта на мъжете, а ламти за богатство: „Отрано още у нея се разви вкус към накити, дух на скъперничество, жажда за пари и печалби. [...] Тя мечтаеше за търговия и за пари“³³.

Вече ханджийка, Цековица използва властта си над мъжете, взима им парите, унижава ги и ги унищожава един по един. Но фаталното в женската привлекателност в този случай е до голяма степен логично, а не странно или фантастично, поради различната стилистика на новелата. Елин Пелин тук е съвсем близо до естетическите принципи на натурализма и можем да предположим, че се е вдъхновявал например от романа „Нана“ на френския писател Емил Зола.³⁴

Затова се връщаме към разказите на Елин Пелин, където, по-близо по замисъл до погледа на Мериме, е представена силата на женското чародейство над мъжа, през митичното същество на самодивата. В „Косачи“ (както в „Самодива“) отново младата булка е с руси коси. А приказките между мъжете косачи за самодивите – страстните и зловещи любовнички – карат младоженеца да напусне работата си и да се върне при булката си, та тя да не си намери друг, докато той отсъства.³⁵ В друг разказ, „Край воденицата“, омъжената за стар мъж Милена среща отново изгората си отпреди сватбата и се люби с него. „Боса, по ръкави, с малка бяла пребрадка, която прибираще буйните ѝ руси коси, тя стоеше като самодива сред градината“³⁶.

Женското чародейство върху мъжа намираме както при Елин Пелин, така и при румънския писател Йон Лука Караджале (1852–

³² ЕЛИН ПЕЛИН. Нечиста сила. – В: ЕЛИН ПЕЛИН. *Съчинения в два тома*. Т.1. *Разкази и повести*. София: Български писател, 1987, с. 426.

³³ Пак там, с. 442–443.

³⁴ За френския роман и характеристиките на натурализма в европейските литератури, включително в българската, румънската и гръцката, вж. напр.: СТАНЧЕВА, Р. Л. Как да компенсирате загубата на красивото? Непознати сравнения от историята на европейския натурализъм. – *Colloquia Comparativa Litterarum*, 2016, № 2, pp. 55–70: <http://ejournal.uni-sofia.bg/index.php/Colloquia/article/view/33>.

³⁵ ЕЛИН ПЕЛИН. Цит. съч., 1987, с. 9.

³⁶ Пак там, с. 77.

1912). За необяснимите сили на женското привличане в новелата „Мънжоаловият хан“³⁷ става дума в статията „Йон Лука Караджале – между сватбата и мита за фаталната жена“³⁸. Без да подновяваме анализа на детайлите, ще припомним, че чародейната ханджийка Мънжоаловица притежава редица „помощници“ и умения, подходящи за вещица: черен котарак, черно козле, управлява сама хан край безлюден път и дори сякаш успява да спре времето. Пътникът, тръгнал да се годява, не само закъснява за крайната си цел, но и още много пъти се връща при ханджийката и отлага сватбата си. Както и при Елин Пелин в разказа „Самодива“, както при Проспер Мериме, Йон Лука Караджале в новелата си неусетно внушава необяснимата привлекателност и странната власт на жената върху мъжете, а не пропуска и да я посочи в текста, шеговито, като вещица.

Конкретизациите на фаталната жена при всеки писател са различни, но основната идея остава валидна. Дългият край на XIX в. в европейските литератури, с идеята за фаталната жена, намира пътища да се изрази и в литературите от Югоизтока, нерядко чрез оприличаване с вещици, дяволици или самодиви.

* * *

Във всяка от представените тук истории става дума за жена, която не търси мъжа, за да го обвърже в брак, а за да го обича. И дори – за да го отклони от подредения, буржоазен, семеен живот. С постоянно напомняне на зловещото и криминалното, с двусмислието на хумора и иронията, митът за фаталната жена проявява своята устойчива „синтагма“ и е разпознаваем във всяка литература. Едва ли е нужно да се връщаме до хубавата Елена или до Библейския мотив за Ева, за да кажем, че женската привлекателност е архетипна представа, която не позволява логични обяснения.

Темата за фаталната жена се отнася до *la longue durée*, но експлоатирането ѝ в европейските литератури и изкуства се активизира от края на XIX век докъм 40-те години на XX век. Обединяваща за европейските литератури от модерната епоха, темата е популярна, без да изисква задължително модернистски атрибути на изразяване. В традиционна форма (както е в анализирания текстове) или модернистич-

³⁷ КАРАДЖАЛЕ, Й. Л. *Избрани творби в 3 тома*. Том 3. София: Народна култура, 1982.

³⁸ СТАНЧЕВА, Р. Л. Йон Лука Караджале – между сватбата и мита за фаталната жена. – В: *Български и румънски – балкански отпечатък в славянското и романското наследство. Сборник в чест на проф. д-р Василка Алексова*. София: Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“, 2018, с. 51–58: <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/30855>.

на³⁹ митът за фаталната жена изразява устойчивостта на консервативното мислене. В края на XIX и в началото на XX век митът премисля и тревогата на патриархалните нагласи пред все по-видимото в модерното време-присъствие на жената в обществения живот.

Приличат ли си по нещо разказаните тук истории? Можем ли да разположим всички сюжети за Фаталната жена в естетическите тенденции на *Fin de siècle*? Само най-общо ще повторим, че декадентската епоха от края на XIX век е наситена с този мотив повече от други епохи. И ще напомним, че в периферията на континента някои тенденции се развиват по-късно и по-протяжно. В подобно темпорално хлабаво компаративно пресрещане избраните тук женски истории, разказани от писатели мъже, набелязват европейски съзвучия и добавят нови аспекти към добре познати творби.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

БУКУР, М. *Пол и модернизъм. Историческо преосмисляне на канона*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020.

ВИЛНЬОВ, Р. Сатана. – В: БРЮНЕЛ, П. (ред.). *Речник на литературните митове*. София: Рива, 2007, с. 851–866.

ГЕОРГИЕВА, Ив. *Българска народна митология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1993, http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/I_Georgieva_BG_mitologija.pdf [пребл. 7.05.2021].

ДОТЕН-ОРСИНИ, М. Саломе. – В: БРЮНЕЛ, П. (ред.). *Речник на литературните митове*. София: Рива, 2007, с. 843–850.

ЕЛИН ПЕЛИН. *Събрани съчинения в 5 тома*. София: Български писател, 1949.

ЕЛИН ПЕЛИН. *Нечиста сила*. – В: ЕЛИН ПЕЛИН. *Съчинения в два тома*. Т.1. *Разкази и повести*. Подбор Радосвет Коларов. София: Български писател, 1987.

КАЗОТ, Ж. *Влюбеният дявол*. Превод Георги Цанков. София: Народна култура, 1986. Също и на <https://chitanka.info/text/24931-vljubenijat-djaval/0> [пребл. 7.05.2021].

КАРАДЖАЛЕ, Й. Л. *Избрани творби в 3 тома*. Т.3. София: Народна култура, 1982.

КИРОВА, М. *Библейската жена*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005.

МЕРИМЕ, П. *Кармен*. Прев. от фр. Огнян Бранков. София: Народна кул-

³⁹ За образа на Саломе в българската модернистична литература вж. например статията на: ЦОЧЕВА, Н. Архетипни образи на жената в българския модернизъм и иконографията на сецесиона – образът на Саломе. – *Любословие*, 2020, № 20, с. 208–224: <http://lyuboslovie.shu.bg/2020/20-lyuboslovie.pdf> [пребл. 7.05.2021].

тура, 1976: <https://chitanka.info/text/29739-karmen/0> [прегл. 7.05.2021].

ПРОТОХРИСТОВА, К. *Теми с вариации. Литературнотематични етюди*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016.

СТАНЧЕВА, Р. Л. Как да компенсираме загубата на красивото? Непознати сравнения от историята на европейския натурализъм. – *Colloquia Comparativa Litterarum*, 2016, № 2, pp. 55–70: <http://ejournal.uni-sofia.bg/index.php/Colloquia/article/view/33> [прегл. 7.05.2021].

СТАНЧЕВА, Р. Л. Йон Лука Караджале – между сватбата и мита за фаталната жена. – В: *Български и румънски – балкански отпечатък в славянското и романското наследство. Сборник в чест на проф. д-р Василка Алексова*. София: Факултет по славянски филологии при СУ „Св. Климент Охридски“, 2018, с. 51–58: <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/30855> [прегл. 7.05.2021].

ТОДОРОВ, Ц. *Въведение във фантастичната литература*. Прев. Крадимир Кавалджиев. София: Сема ПШ, 2009.

ЦОЧЕВА, Н. Архетипни образи на жената в българския модернизъм и иконографията на сецесиона – образът на Саломе. – *Любословие*, 2020, № 20, с. 208–224: <http://lyuboslovie.shu.bg/2020/20-lyuboslovie.pdf> [прегл. 7.05.2021].

REFERENCES

BIBLIOGRAFIA relațiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice. 1859–1918. Vol. II. [BIBLIOGRAPHY of the relations of Romanian Literature with Foreign Literatures in Periodicals: 1859 - 1918. Vol.II.] *Lucrare coordonată de I. Lupu și C. Ștefănescu*. București, 1982.

BUKUR, M. *Pol i modernizam. Istorichesko preosmislyane na kanona*. [Sex and Modernism. Historical Rethinking of Canon.] Sofia: “St. Kliment Ohridski” University Press, 2020.

CARAGIALE, I. L. *Opere*. Vol. I. *Teatru și nuvele*. [Works. Vol. I. Theater and Short Stories.] București: Stiinta [publ.], 1952.

DOTEN-ORSINI, M. Salome. [Salome.] In: DOTEN-ORSINI, M., P. BRYUNEL (ed.). *Rechnik na literaturnite mitove*. [Dictionary of Literature Myths.] Sofia: Riva [publ.], 2007, pp. 843–850.

ELIN PELIN. *Sabrani sachenienia v 5 toma*. [Collected Works in 5 Volumes.] Sofia: Balgarski pisatel [publ.], 1949.

ELIN PELIN. Nechista sila. [Dark Power.] In: ELIN PELIN & R. KOLAROV (ed.) *Sachenienia v dva toma*. T.1. *Razkazi i povesti*. [Works in Two Volumes. Vol.1. Stories and Novels.] Sofia: Balgarski pisatel [publ.], 1987.

GEORGIEVA, I. *Balgarska narodna mitologia*. [Bulgarian National Mythology.] Sofia: “Prof. Marin Drinov” Academy Press 1993, Retrieved: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/I_Georgieva_BG_mitologija.pdf [seen 7.05.2021].

KARADZHALE, Y. L. *Izbrani tvorbi v 3 toma*. T.3. [Selected Works in 3 Volumes. Vol. 3.] Sofia: Narodna kultura [publ.], 1982.

KAZOT, Zh. & G. TSANKOV (trans.). *Vlyubeniyat dyavol*. [*Devil in Love*.] Sofia: Narodna kultura [publ.], 1986. Retrieved: <https://chitanka.info/text/24931-vlyubenijat-djavol/0> [seen 7.05.2021].

KIROVA, M. *Bibleyskata zhena*. [*Biblical Woman*.] Sofia: "St. Kliment Ohridski" University Press [publ.], 2005.

MERIME, P. & O. BRANKOV (trans.). *Karmen*. [*Karmen*.] Sofia, 1976. Retrieved: <https://chitanka.info/text/29739-karmen/0> [seen 7.05.2021].

MERIMÉE, P. *Une femme est un diable ou la Tentation de Saint Antoine*. [*A Woman is a Devil or the Temptation of Saint Antoine*.], 1825. Retrieved: www.bmli-sieux.com/archives/femdiabl.htm [seen 7.05.2021].

PRAZ, M. *La chaire, la mort et le diable dans la littérature de XIXe siècle. Le romantisme noir*. [*The Flesh, the Death and the Devil in Literature of XIX c. The Black Romanticism*.] Paris: Gallimard, 1977.

PROTOHRISTOVA, Kl. *Temi s variatsii. Literaturnotematichni etudi*. [*Phrases with Variations. Literature Thematic Etudes*.] Plovdiv: "Paisij Hilendarski" University Press, 2016.

STANCHEVA, R. L. Kak da kompensirame zagubata na krasivoto? Nepoznati sravnenia ot istoriyata na evropeyskia naturalizam. [How to Compensate the Loss of Beautiful? Unknown Comparisons from the History of European Naturalism.] In: *Colloquia Comparativa Litterarum*, 2016, № 2, pp. 55–70. Retrieved: <http://ejournal.uni-sofia.bg/index.php/Colloquia/article/view/33> [seen 7.05.2021].

STANCHEVA, R. L. Yon Luka Karadzha – mezhdu svatbata i mita za fatalnata zhena. [Yon Luka Karadzha – between Wedding and Femme Fatale Myth.] In: *Balgarski i rumanski – balkanski otpechatak v slavyanskoto i romanskoto nasledstvo. Sbornik v chest na prof. d-r Vasilka Aleksova*. [*Bulgarian and Romanian – Balkan Trace in Slav and Roman Legacy. Collection in Honour of Prof. Vasilka Aleksova*.] Sofia: Facultet po slavianski filologii pri SU "Sv. Kliment Ohridski", 2018, pp. 51–58. Retrieved: <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/30855> [seen 7.05.2021].

TODOROV, Ts. & K. KAVALDJIJEV (trans.). *Vavedenie vav fantastichnata literatura*. [*Introduction to Science Fiction*.] Sofia: Sema RSh, 2009.

TSOCHEVA, N. Arhetipni obrazi na zhenata v balgarskia modernizam i ikonografiyata na secesiona – obrazat na Salome. [Archetypal Female Images in Bulgarian Modernism and Iconography of Secession – the Image of Salome.] In: *Lyuboslovie*, 2020, № 20, pp. 208–224. Retrieved: <http://lyuboslovie.shu.bg/2020/20-lyuboslovie.pdf> [seen 7.05.2021].

VILNYOV, R. Satana. In: VILNYOV, R. & R. BRYUNEL (ed.). *Rechnik na literaturnite mitove*. [*Dictionary of Literature Myths*.] Sofia: Riva, 2007, pp. 851–866.

THE FEMME FATALE AND THE "SAMODIVA"

Abstract. What did European XIX and early XX century writers think about the *femme fatale*? This article examines modern incarnations of the biblical notion of the temptress in European literatures, mainly based on examples in Bulgarian and French literature, also with references to a Romanian example. More specifically, the article analyses works by Bulgarian writer Elin

Pelin, as well as by French writers Jacques Casotte and Prosper Mérimée, mentioning Romanian writer Ion Luca Caragiale, all of them having a contribution to the perpetuation of this ancient myth in European literature. The comparative reading introduces the “Samodiva” (a traditional Bulgarian name for forest nymph or fairy) as a relevant incarnation of the “fatal woman”.

Keywords: Elin Pelin, Jacques Cazotte, Prosper Mérimée, Ion Luca Caragiale, the myth of the *femme fatale*, folklore notions about “Samodiva”

Rumyana L. Stancheva, Prof., DSc
“St. Kliment Ohridski” University of Sofia
15, Tzar Osvoboditel Blvd, Sofia 1504
E-mail: r.l.stancheva@gmail.com